

Єременко Д.В.
кандидат економічних наук,
доцент кафедри обліку і оподаткування ТДАТУ

ЕФЕКТИВНІСТЬ ФЕРМЕРСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЧЕРКАЩИНИ

В статті проаналізовано основні показники розвитку та ефективності діяльності фермерських господарств Черкаської області. Автором обґрунтовано важливе значення фермерських господарств як складової аграрного підприємництва. Визначено основні проблеми їх функціонування в сучасних умовах. Запропоновано перспективні напрямки ефективного розвитку та посилення їх конкурентних позицій на ринку. Доведено важливість кооперації і спеціалізації фермерських господарств, а також комбінування виробництва, як факторів, що сприяють підвищенню рівня конкурентоспроможності його суб'єктів та виступають головними передумовами ефективного проведення аграрної реформи.

Ключові слова: фермерські господарства, розвиток, землекористування, ефективність, конкурентоспроможність, конкурентні переваги.

EFFICIENCY OF CHERKAKHCHYNIAN FARMING ENTERPRISE

Eremenko D.V. The article analyzes the main indicators of the development and efficiency of farms in the Cherkasy region. The author substantiates the importance of farms as a component of agrarian entrepreneurship. The basic problems of their functioning in the modern conditions are determined. Proposed directions of effective development and strengthening of their competitive positions in the market are offered. It is proved the importance of cooperation and specialization of farms, as well as the combination of production as factors contributing to raising the level of competitiveness of its subjects and serving as the main prerequisites for the effective implementation of agrarian reform.

Key words: farms, development, land use, efficiency, competitiveness, competitive advantages.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФЕРМЕРСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ЧЕРКАЩИНЫ

В статье проанализированы основные показатели развития и эффективности деятельности фермерских хозяйств Черкасской области. Автором обосновано важное

значение фермерских хозяйств как составляющей аграрного предпринимательства. Определены основные проблемы их функционирования в современных условиях. Предложены перспективные направления эффективного развития и усиления их конкурентных позиций на рынке. Доказана важность кооперации и специализации фермерских хозяйств, а также комбинирования производства. Данные факторы рассматриваются как способствующие повышению уровня конкурентоспособности его субъектов и выступающие главными предпосылками эффективного проведения аграрной реформы.

Ключевые слова: фермерские хозяйства, развитие, землепользование, эффективность, конкурентоспособность, конкурентные преимущества.

Постановка проблеми. Оцінка стану підприємницької діяльності є важливим складником ефективного управління формуванням, розміщенням і використанням ресурсів підприємства. Стан підприємницької діяльності, зокрема, визначається величиною, складом і структурою активів, власного капіталу і зобов'язань, певні співвідношення яких зумовлюють фінансову стійкість, ліквідність та платоспроможність суб'єктів господарювання. Серед фінансових проблем чи не найважливішою є оцінка і аналіз стану суб'єктів підприємництва, який формується під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. З одного боку, він є результатом діяльності суб'єкта підприємництва, свідчить про його досягнення та набутки, з іншого – виявляє передумови та резерви для розвитку підприємства.

Це створює передумови для розвитку матеріально-технічної бази різних суб'єктів власності, оновлення і реконструкції основних виробничих фондів сімейних ферм, а також гарантованого збуту сільськогосподарської продукції. Встановлення взаємозв'язків з господарствами, які не мають власних переробних потужностей, сприяє зміні виробничої структури фермерського сектору як на макроекономічному, так і регіональному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи розвитку підприємництва у фермерських господарств розроблено в працях таких учених, як Н. В. Афанасьев [1], Р. Д.Акофф [2], В.П.Горьовий [5], В. К. Збарський [7], М.Й.Малік [8], І. В. Прокопа [10], О. М.Тридід [13] та ін. Проте

питання визначення сутності та особливостей фермерського підприємництва потребує подальшого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження особливостей розвитку та економічної природи підприємницької діяльності фермерських господарств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічно самостійні фермерські господарства в системі товарного виробництва можуть об'єднуватися на договірній, взаємовигідній основі. За відсутності централізованого управлінського органу технологічна єдність малих, середніх і великих ферм реалізується через угоду, яка забезпечує організаційно-економічні зв'язки господарюючих суб'єктів в системі агробізнесу. Природно, що в процесі аналізу стану виробничої структури фермерського підприємництва доцільно враховувати його специфічні особливості, які зводяться до того, що виробництво продукції фермерських господарств:

- залежить від природно-кліматичних умов;
- здійснюється на основі приватної власності на землю;
- організовується з врахуванням територіальної диференціації різних галузей сільського господарства.

Саме цими особливостями пояснюється специфіка послідовності проведення системного аналізу в процесі виробництва, переробки і доставки фермерських продуктів до місця їх споживання. Звичайно, мета будь-якої галузі аграрної сфери полягає в задоволенні потреб у продукції певного обсягу і якості за рахунок підвищення ефективності сільськогосподарського, в тому числі і фермерського виробництва. При обґрунтуванні цілей останнього ми виходили із того, що вони формуються, як взаємоув'язані організаційно-економічні, а не окремі технологічні або технічні задачі і враховують потреби всіх суб'єктів системи агробізнесу регіону.

Оцінка стану фермерського підприємництва на рівні регіону є однією із логічних процедур, заснованої з однієї сторони, на положеннях системно-структурного підходу, а з іншої – на врахуванні специфічних особливостей

становлення і розвитку відтворювальної структури агробізнесу. Для її обґрунтування з врахуванням певних критеріїв необхідно використовувати показники ресурсного потенціалу і ефективності фермерських господарств, за допомогою яких і визначається економічний стан суб'єктів фермерського сектору.

Земля з її родючістю і певним місцезнаходженням слугує засобом фермерського виробництва. Використовуючи механічні, фізичні, хімічні і біологічні властивості ґрунту, фермери впливають на нього з метою виробництва товарної продукції сільського господарства. Від якості оброблюваної ними землі, від її родючості і місця розташування залежить урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність тваринництва і фінансово-економічний стан фермерських господарств.

Аналіз їх економічного стану вказує на те, що до основних проблем розвитку сімейних ферм відносяться: дефіцит власних грошових нагромаджень, труднощі з реалізацією продукції, неплатоспроможність партнерів по агробізнесу і високі відсоткові ставки по кредитах. В силу чого, з 2002 по 2006 роки чисельність фермерських господарств в Україні скоротилася з 43042 до 42445, тобто на 1,4%. Найбільше скорочення кількості фермерських господарств за названий період спостерігалось в Херсонській області (16,8%). Проте, нині і в такій ситуації фермери продовжують активізувати підприємницьку діяльність і самостійно виходять на місцеві продовольчі ринки.

Аналіз формування доходів фермерів доцільно розпочинати із розгляду структури їх грошових надходжень. Так, у структурі грошових надходжень фермерських господарств виручка від реалізації виробленої ними продукції у 2006 р. займала майже 96% (в тому числі сільськогосподарської продукції 90%) (табл. 1). Щодо питомої ваги виручки від реалізації основних засобів і надання послуг, то вона за цей же період склала відповідно 1,9 і 2,1%.

Певний інтерес, з точки зору обґрунтування перспективних напрямків підвищення рівня фермерських доходів, мають дослідження ефективності

функціонування, а також порівняння основних результатів виробничо-комерційної діяльності фермерських господарств із відповідними показниками сільськогосподарських підприємств.

Як показує аналіз, основним напрямком у виробничій діяльності фермерських господарств є рослинницьке, тобто переважає виробництво продукції рослинництва, включаючи зерно, соняшник та цукрові буряки.

Основна причина мінімізації числа ферм тваринницької спеціалізації зумовлюється системою ціноутворення на сільськогосподарські продукти, для яких характерний дисбаланс цін на продукцію рослинництва і тваринництва.

Таблиця 1

Виручка від реалізації основних видів сільськогосподарської продукції фермерських господарств*

	Фермерські господарства Черкащини					
	2003-2005 рр.			2010-2015 рр.		
	тис. т	млн. грн	%	тис. т	млн. грн	%
Зернові - всього	43,9	24,2	63,0	150,4	78,3	63,3
з них: пшениця	4,91	3,28	8,5	42,3	23,1	18,7
кукурудза на зерно	19,1	9,52	24,8	31,7	17,3	14,0
Соняшник	8,88	7,34	19,1	17,5	18,8	15,3
Цукрові буряки	26,9	3,61	9,4	84,9	13,9	11,2
Інша продукція рослинництва	х	0,1	0,2	х	0,2	0,2
Всього по рослинництву	х	35,25	91,7	х	111,2	90,0
Велика рогата худова (жива вага)	0,34	0,96	2,5	0,5	2,48	2,0
Свині (жива вага)	0,22	1,06	2,7	0,5	3,47	2,7
Птиця, т	0,9	0,01	0	400	2,0	1,6
Молоко	1,92	1,21	3,1	4,8	4,74	3,7
Всього	х	38,40	100,0	х	123,89	100,0
Виручка : на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	х	47,8	х	х	111,0	х
на одного працівника, зайнятого на фермі, грн	х	11619	х	х	32871	х

*Джерело: Дані Держстату України та Головного управління статистики у Черкаській області.

Розрахунки свідчать, що в умовах сільськогосподарського регіону господарству, яке спеціалізується на виробництві продукції рослинництва, для його розвитку необхідно в 3-3,5 рази менше основних засобів, ніж господарству, зайнятому виробництвом продукції тваринницьких галузей.

Більш того, господарства, які орієнтуються в своїй діяльності на виробництво продукції тваринництва вимушені з моменту свого становлення споруджувати капіталомісткі виробничі приміщення і придбавати дорогі машини, механізми і обладнання, які вимагають значних інвестицій.

У зв'язку з прибутковістю зернових культур, вони розміщені практично у всіх фермерських господарствах України. На перший погляд, спеціалізація ферм Черкащини на виробництві зерна, цукрових буряків і соняшника обумовлена природно-економічними умовами регіону. При цьому, відсутність насіння високоврожайних сортів, порушення оптимальних строків проведення агротехнічних робіт і недостатнє внесення мінеральних добрив із-за їх дороговизни, викликає дисбаланс між господарствами різної спеціалізації. Проте, проблема полягає не в пошуках причин зменшення кількості фермерських господарств, а у виявленні невикористаних резервів, які сприятимуть підвищенню ефективності їх функціонування. Так, зернові фермерські господарства займають більшу земельну площу порівняно з фермами тваринницької спеціалізації. В 2016 р. посівні площі зернових і зернобобових культур в фермерських господарствах Черкащини склали 80,9 тис. га (54,1%). В той же час, кормові культури, призначені для виробництва продукції скотарства і птахівництва, у названому році були засіяні на площі 4,3 тис. га (2,9%) (табл. 2).

Структура посівних площ сільськогосподарських культур в фермерських господарствах регіону в динаміці 1992 по 2016 роки вказує на розширення площ під технічними культурами (з 12,2 до 42,8%) і їх зменшення під кормові культури (з 21,5 до 2,9%). Більш, ніж утричі зросла частка посівних площ під соняшником, в той час як частка цукрових буряків скоротилася на 5,3%.

Таблиця 2

**Динаміка структури посівних площ фермерських господарств
Черкащини, 1992-2006 р. (%)***

Культура	Рік					
	1992	1993-2000	2000	2001-2005	2010	2016
Зернові і зернобобові - всього	64.3	70.4	65.8	70,6	62,7	54,1

Технічні культури - всього	12,2	14,3	21,6	22,2	33,5	42,8
в т. ч.: цукрові буряки	7.1	7.9	6.1	4,8	2,1	1.8
соняшник	7.1	7.9	13.0	10,9	17,6	22,6
Картопля та овоче-баштанні	2,0	1,3	2,0	0,6	0,6	0,3
в т. ч.: картопля	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1
овочі	1,7	1,0	1,7	0,3	0,3	0,2
Кормові - всього	21.5	14,0	10,6	6,6	3,2	2,9
Вся посівна площа	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

*Черкаська область у 2006 році: Статистичний щорічник. – Черкаси, 2007. – С. 156.

У співставленні з сільськогосподарськими підприємствами урожайність с.-г. культур у фермерських господарств Черкащини значно нижча і зростає меншими темпами (табл.3).

Таблиця 3

Урожайність основних сільськогосподарських культур у с.-г. підприємствах і фермерських господарствах Черкащини* (ц з га)

Культура	Рік				
	2000	2005	2010	2016	2016 до 2000, %
Сільськогосподарські підприємства - всього					
Зернові - всього	26,7	34,6	39,9	65,1	243,8
Цукрові буряки	176,8	306,0	276,9	426,8	241,4
Соняшник	13,3	15,0	21,3	28,7	215,8
Картопля	69,0	98,9	162,7	368,7	534,3
Овочі	86,3	118,2	113,8	161,7	187,4
Фермерські господарства					
Зернові - всього	20,6	28,9	31,6	39,2	190,3
Цукрові буряки	182,9	252,3	274,5	486,4	265,9
Соняшник	10,6	12,9	18,9	21,2	200,0
Картопля	57,7	99,1	64,3	182,6	316,5
Овочі	83,0	81,0	72,1	307,9	371,0

*Джерело: Дані Головного управління статистики у Черкаській області.

Якщо у 2000 р. урожайність зернових культур у сільськогосподарських підприємствах регіону складала 26,7 ц з гектара, то по фермерських господарствах – 20,6 ц, або на 28,5% менше. Незважаючи на збільшення даного показника у фермерських господарствах в 2016 р. до 39,2 ц з 1 га, урожайність зернових у сільськогосподарських підприємствах виявилася у 1,7 рази вищою. Така ситуація свідчить про більш високий рівень

конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств по відношенню до господарств фермерського типу.

Як свідчать дані таблиці 4, низьку стійкість фермерського сектора підтверджує також і питома вага фермерських господарств у сукупному обсязі виробництва продукції сільського господарства.

Таблиця 4

Частка фермерських господарств у загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції всіх категорій господарств зони Лісостепу України, %*

Вид продукції	Роки	Область							
		Черкаська	Вінницька	Київська	Полтавська	Тернопільська	Сумська	Хмельницька	Харківська
Зернові зернобобові	2000	11,5	10,0	13,4	14,8	9,9	10,8	11,0	20,9
	2016	9,3	8,6	8,7	9,8	7,3	8,6	8,3	12,2
Насіння соняшнику	2000	15,0	14,0	13,6	14,1	10,0	6,0	6,7	10,9
	2016	12,9	11,9	8,4	15,0	5,2	11,0	1,4	13,2
Цукрові буряки	2000	9,9	7,8	11,8	5,8	5,0	8,2	9,3	13,4
	2016	8,6	3,9	1,9	1,3	5,4	7,7	4,8	4,7
Картопля	2000	0	0	1,6	0,1	1,6	0	0	0,1
	2016	0	0,1	0,7	0,1	2,0	0	0	0
Овочі	2000	0,8	1,8	4,6	0,7	0,5	0,1	0,6	0,3
	2016	1,5	0,3	0,3	0,3	1,4	1,4	0,7	1,6
М'ясо (у забійній вазі)	2000	0,3	1,0	0,3	0,3	0,2	0,3	0,1	0,4
	2016	0,4	0,3	0,7	1,8	3,3	0,9	3,7	0,3
Молоко	2000	1,0	1,3	0,6	0,4	1,0	1,0	1,3	1,2
	2016	2,2	1,7	1,8	2,1	0,2	3,3	3,5	2,0
Яйця, млн. шт.	2000	0	0	0,3	0	0,1	0	0,1	0
	2016	0	0	0,4	-	1,6	0,1	0	0
Рослинництво	2000	2,3	2,6	2,3	2,5	1,6	1,5	2,5	3,5
	2016	9,1	9,8	7,8	9,1	6,4	7,9	7,5	9,9
Тваринництво	2000	0,1	0,4	0,2	0,1	0	0	0,5	0,1
	2016	0,9	1,1	1,0	2,0	1,8	2,3	2,8	1,1

*Сільське господарство України за 2016 рік: Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2017. – 367 с.

В 2016 р. даний показник по фермерських господарствах лісостепової економічної зони України становив 8,4% по рослинництву і 1,6% по тваринництву (по фермерських господарствах України цей показник значно нижчий і становить відповідно 6,7 і 1,1%) (табл. 5).

Валова продукція сільського господарства за основними групами виробників у 2016 р.*

(у порівнянних цінах 2010 р.)

	Валова продукція		У тому числі продукція			
	млн. грн	% до підсумку	рослинництва		тваринництва	
			млн. грн	% до підсумку	млн. грн	% до підсумку
Виробництво валової продукції - всього						
Всі категорії господарств	254641	100	185052	100	69588	100
С.-г. підприємства – всього	145119	57,0	113392	61,3	31726	45,6
у тому числі:						
державні с.-г. підприємства	2317,1	0,9	1842,0	1,0	475,1	0,7
недержавні с.-г. підприємства	142802	56,1	111551	60,3	31251	44,9
з них:						
фермерські господарства	22101,4	8,7	20705,3	11,2	1396,1	2,0
Господарства населення	109522	43,0	71660	38,7	37862	54,4
Виробництво валової продукції на 100 га с.-г. угідь, тис. грн						
Всі категорії господарств	715,7	100	520,1	72,7	195,6	27,3
С.-г. підприємства – всього	706,2	100	551,8	78,1	154,4	21,9
у тому числі:						
державні с.-г. підприємства	247,3	100	196,6	79,5	50,7	20,5
недержавні с.-г. підприємства	720,9		563,1	78,1	157,8	21,9
з них:						
фермерські господарства	508,8	100	476,7	93,7	32,1	6,3
Господарства населення	728,6	100	476,7	65,4	251,9	34,6

*Розраховано за даними: Продукція сільського господарства у постійних цінах за 2016 рік, Остаточні дані. Стат. бюлетень. – К.: Держстат України, 2017. – 20 с.

На наш погляд, це пояснюється, в першу чергу, розвиваючим процесом дефляції і диспаритетом цін на продукцію фермерів і суб'єктів галузей промисловості, які забезпечують фермерський сектор засобами виробництва. Отже, для кожної індивідуальної ферми повинна бути визначена оптимальна міра її забезпечення матеріальними засобами, виробничими спорудами і сільськогосподарською технікою, яка залежить від розмірів і спеціалізації того чи іншого фермерського господарства, обсягів робіт, трудових ресурсів, тривалості робочого періоду та інших факторів.

Нині під приватну власність на землю створена певна правова база, але не сформоване оптимальне середовище для її ефективного використання. Як

насліджок, ринкові перетворення, що нині відбуваються у фермерському секторі, в значній мірі носять формальний характер і не сприяють мінімізації втрат сільськогосподарської продукції (табл.6).

Таблиця 6

Структура матеріальних витрат виробництва продукції рослинництва у фермерських господарствах Черкащини порівняно до середнього рівня господарств Асоціації фермерів і приватних землевласників України* (%)

Вид витрат	Господарства Асоціації в середньому		Фермери Черкащини	
	2001	2015	2001	2015
Матеріальні витрати - всього в том числе:	100	100	100	100
насіння і садивний матеріал	24,8	22,2	33,2	19,3
нафтопродукти	31,4	30,6	24,4	27,0
мінеральні добрива	13,5	22,2	14,3	19,3
електроенергія	2,0	2,0	1,8	2,9
паливо	3,6	1,6	3,4	4,0
оплата послуг і робіт сторонніх організацій – всього	21,7	14,9	19,5	24,1
інші матеріальні витрати	3,0	6,5	3,4	3,4
На 1000 га ріллі (зернових):				
- тракторів, шт.	9,8	8,3	8,8	7,9
- зернових комбайнів	4,1	3,4	2,9	3,0

Джерело: Дані Держстату України

Проведені нами дослідження показують, що найбільшу суму витрат фермерських господарств на макроекономічному і регіональному рівнях становлять чотири групи матеріальних витрат (насіння, нафтопродукти, мінеральні добрива і послуги сторонніх організацій) понад 80%. Раціональне використання саме названих елементів витрат – основний резерв підвищення ефективності фермерського підприємництва.

З метою обґрунтування низької конкурентоспроможності фермерських господарств, співвіднесемо собівартість, ціни реалізації і рівні рентабельності основних видів продовольства, виробленого сільськогосподарськими товаровиробниками Асоціації фермерів і приватних землевласників з сільськогосподарськими підприємствами України (табл.7).

Таблиця 7

**Динаміка собівартості, цін реалізації та рівня рентабельності
основних видів сільськогосподарської продукції у фермерських
господарствах лісостепової економічної зони України**

	Собівартість 1 ц реалізованої продукції, грн.		Ціна реалізації 1 ц продукції, грн.		Рівень рентабельності (збитковості) продукції, %	
	2001	2015	2001	2015	2001	2015
Зерно	28,50	211,96	49,26	337,87	58,8	59,4
Соняшник	33,39	475,03	52,52	789,99	57,3	66,3
Цукрові буряки	12,02	52,06	11,48	67,88	-4,5	30,4
Овочі - всього	33,86	771,72	71,11	993,97	-8,2	28,8
Картопля	47,31	201,22	67,11	228,79	5,9	13,7
Приріст живої маси: ВРХ	401,13	2122,81	211,48	2156,77	-47,3	1,6
Свиней	623,36	2161,11	314,57	2232,43	-49,5	3,3
Молоко	59,98	388,69	66,23	453,21	-6,3	16,6
Яйця (1000 шт.)	178,03	923,52	230,21	1140,55	6,8	23,5

*Дана: Фермерські господарства України 2001 і 2006 роки. – К.: Держкомстат України, 2002 і 2007. – С. 47,48,49; 61.

Із цього співвідношення видно, що собівартість 1 ц приросту живої маси великої рогатої худоби перевищує рівень собівартості виробництва 1 ц зерна у 10 разів, а витрати, пов'язані з виробництвом соняшника, були удвічі меншими порівняно з собівартістю 1000 яєць. Крім того, дані наведеної таблиці фіксують помітну різницю між собівартістю виробництва рослинницької і тваринницької продукції. Фермерські господарства, які спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, мають економічні переваги перед тими, які спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва.

Ось чому, фермери прагнуть займатися підприємницькою діяльністю переважно у рослинництві. Дані, наведені нами у таблиці 3 свідчать, що частка фермерських господарств у загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції у всіх категоріях господарств зони Лісостепу України по рослинництву коливається в межах від 6,4 до 9,9%, а по тваринництву – в межах від 0,9 до 2,8%.

Висновки. Структурні зрушення, які відбуваються у фермерському

секторі, вимагають нових підходів до організації сільськогосподарського виробництва з метою його раціоналізації і підвищення ефективності. По мірі росту кооперації і спеціалізації фермерських господарств, а також комбінування виробництва, матеріально-технічна забезпеченість фермерського сектора і створення для нього умов, які сприятимуть підвищенню рівня конкурентоспроможності його суб'єктів, виступають головними передумовами ефективного проведення аграрної реформи.

Бібліографічний список

1. Афанасьев Н.В. Управление развитием предприятия: монография / Н.В.Афанасьев, В.Д. Рогожин, В.И. Рудыка. – Харьков: Изд. дом «ИНЖЕК», 2003. – 184 с.
2. Акофф Р.Д. Планирование будущего корпорации / Р.Д. Акофф. – М., 1985. – 387 с.
3. Василенко В.А. Организационно–циклическая и структурно-функциональная модели развития организации / В.А. Василенко // Культура народов Причерноморья. – С.100-107.
4. Горемыкин В.А. Экономическая стратегия предприятия: учебник / В.А. Горемыкин, О.А. Богомолов. – М.: Инф.-изд. дом «Филинь», Рилант, 2001. – 506 с.
5. Горьовий В. П. Мале підприємництво: поступи розвитку, проблеми: монографія // В. П. Горьовий, А. В. Збарська. – К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2011. – 600с.
6. Друкер П. Ф. Инновации и предпринимательство: практика и принципы / Друкер П. Ф. – М.: ВСІ, 1992. – 351 с.
- 7.Збарський В.К.Трансформація селянських домогосподарств у фермерські господарства / Зб. наук. праць Уманського НУС. – Умань, 2012. – Вип. 78. – Ч.2.: Економіка. – С. 76-88.
8. Малік М. Й. Аграрна реформа і розвиток підприємництва / М. Й Малік, П. М. Федієнко. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 2003. – 271 с.

9. Мескон М.Х. Основы менеджмента / М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М.: Дело, 1994. – 680 с.
10. Прокопа І.В. Диференціація господарств населення за характером виробництва: наслідки ринкової трансформації / І. В. Прокопа, Т. В. Беркута, М. Г. Бетлій // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 3. – С. 74–89.
11. Статистичний щорічник Черкаської області за 2015 рік. – Черкаси: Головне управління статистики у Черкаській області, 2016. – 478 с.
12. Сільське господарство Черкащини у 2015 році. – Черкаси: Головне управління статистики у Черкаській області, 2016. – 250 с.
13. Тридід О. М. Організаційно-економічний механізм стратегічного розвитку підприємства / О.М. Тридід. – Харків: ХДЕУ, 2002. – 364 с.
14. Шумпетер Й. История экономического анализа: в 3 т. / Й. Шумпетер – СПб.: Экономическая школа, 2001. – 432 с.
15. Хоскинг А. Курс предпринимательства: практическое пособие / Хоскинг А.; пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1993. – 352 с.